

ՀԱՄԱՈՐԱՄՆԻ ԱՆՊՐԱՂԱՐՁ ՍԻՋԱԳԵՏՔԵԱՆ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԻՆ

Նազոյն ժամանակներից սկսած՝ հայութիւնն առընչութիւններ է ունեցել Միջագետք (Իրաք)ի հետ, հաստատել քաղաքակրթական կապեր, իսկ որոշ ժամանակաշրջաններում էլ ապրել այնտեղ, այս կամ այն չափով իր ներդրումը ունեցել այդ պատմական տարածքում ձեւաւորուած տարբեր պետական կազմաւորումների հասարակական կեանքում: Այդ պատճառով բնական է, որ խնդրոյ առարկայ նիւթը պատմաբանների եւ սփիւռքագէտների հետաքրքրութեան շրջանակներում է: Սակայն, հարկ է նշել, այս խնդիրը, մինչ Սեդա Տ. Օհանեանի սոյն աշխատութեան հրապարակումը, հայ սփիւռքագէտների շրջանակներում կարօտ էր առաւել համապարփակ ու համակողմանի ուսումնասիրութեան:

Ի դէպ, ներկայացուող հրատարակութիւնը հեղինակի՝ այս ուղղութեամբ առաջին ուսումնասիրութիւնը չէ. դեռեւս 2016 թ. Երեւանում արեւմտահայերէնով լոյս է տեսել Սեդա Տ. Օհանեանի՝ «Իրաքի Հայ Համայնքը 20-րդ դարուն» վերնագրով գիրքը, որը հրատարակել է ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտը:

ՀՀ ԳԱԱ պատմութեան ինստիտուտի Հայ գաղթօճախների եւ սփիւռքի պատմութեան բաժնի գիտաշխատող, պ. գ. թ. Սեդա Տ. Օհանեանի «Միջագետք (Իրաք)ի հայ գաղթօճախը վաղնջական ժամանակներէն մինչեւ XX դար»¹ մենագրութեան մէջ ներկայացուած են Միջագետք (Իրաք) ի պատմութեան տարբեր դարաշրջանները, ծաղկուն շրջան համարուող Ապպասեանների տիրապետումից մինչեւ Կենտրոնական Ասիայից ներխուժած բարբարոս ցեղերի կողմից երկիրը աւերակների վերածած պատմափուլերը: Անդրադարձ է կատարուել ժանտախտի համաճարակներին, որոնք պատուհասել են Իրաքի բնակչութեանը, այդ թւում՝ նրա մի մասը կազմող հայութեանը:

¹ ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան ինստիտուտ, Երեւան, 2020, 214 էջ, յղումները կտրուեն շարադրանքում՝ փակագծով:

Յատկանշական է, որ սոյն աշխատությունը հրատարակուել է արեւմտահայերէն, իսկ նրա հեղինակն իր կենսագործունէութեան մի կարեւոր հատուածը անցկացրել է Իրաքի հայ համայնքում, այլ կերպ ասած՝ տեղեակ է համայնքի ներքին խնդիրներին եւ նրբութիւններին: Ըստ այդմ, աշխատությունը գրուած է տեսական եւ գործնական գործօնների համադրմամբ եւ հաշուի է առել համայնքային կառոյցների տարբեր հարցերի վերաբերեալ զգայուն յարաբերությունները:

Աշխատությունը հիմնուած է Կ. Պոլսի պատրիարքական եւ այլ եկեղեցական կառոյցների արխիւային նիւթերի, հայկական ձեռագիր յիշատակարանների եւ մատենագիրների, հասարակական-քաղաքական գործիչների յուշերի, նաեւ ժամանակի մամուլի եւ հայերէն, արաբերէն եւ անգլերէն գրականութեան վրայ:

«Հայկական գաղութներուն ձեւաւորումը» վերնագիրը կրող առաջին գլխում Սեդա Տ. Օհանեանը, անդրադառնալով հայութեան վաղնջական ներկայութեանն այստեղ, շեշտում է. «Թէեւ հնագոյն ժամանակներուն Միջագետքի մէջ հայերու գոյութեան մասին փաստերը քիչ են, այնուամենայնիւ, 520 թ. Ք. ա. Պեհիսթունի քարտաշին վրայ պարսիկ Դաւեհ թագաւորի թողած արձանագրութիւն մը կը վկայէ, որ Արախս անունով հայ զօրական մը իբր ստանուն Նաբուգոքոնոսոր ապստամբութիւն կը բարձրացնէ Բաբելոնի մէջ Աբեմենեան Պարսկաստանի դէմ, եւ տեղացիներու օժանդակութեամբ կը յաջողի Բաբելոնի թագաւոր հռչակուիլ: Սակայն այս յանդուգն փայլի հետեւանով Արախսն իսպառ մահուամբ կը պատժուի» (էջ 19):

Նոյն գլխի առաջին ենթագլխի մէկ այլ տեղում հեղինակն ընդգծելով, որ «Միջագետքի մէջ Սասանեան տիրապետութեան ժամանակաշրջանին (224–652) հայերու գոյութեան մասին աւելի որոշակի տուեալներ կան», արձանագրում է. «Մինչեւ արաբական տիրապետութեան սկիզբները (VII դար), հայեր գոյութիւն ունէին այդ կողմերը, որոնք Պաղտատի խալիֆայութեան հարստութեան տապալումէն ետք անհետ կ'ըլլան կամ չեն յիշուիր» (էջ 21): Այնուհետեւ Միջագետքում միջնադարում հայ գաղթավայրի գոյութեան մասին փաստերը ներկայացւում են եւ համադրւում տուեալ ժամանակաշրջանի Հայոց կաթողիկոսների գործունէութեան համատեքստում (էջ 22–26):

Քննարկելով այս շրջանի հայութեան կարգավիճակի հարցը՝ գրում է. «Կարգ մը պատմաբաններ կը տարակուսին, որ Ապպասեան

խալիֆայութեան շրջանին, փրստոնեայ հայերը Միջագետքի հողին վրայ, խալիֆաներու անմիջական տիրապետութեան շրջանին կրցած ըլլան ապրիլ, բացի անոնցմէ՝ որոնք պաշտօնի բերումով եւ կալանաւորի հանգամանքով գտնուած են Սամառա ու Պաղտատ: Ասոնք, բնականաբար, մնայուն բնակութիւն չեն հաստատած: Հետեւաբար, հնարաւոր չէր, որ հայերը այս շրջանին կրօնա-եկեղեցական կազմակերպութիւն ունենային: Սակայն սխալ է ըսել, թէ բացարձակապէս հայեր չկային արաբական երկիրներուն մէջ» (էջ 29):

Նոյն՝ առաջին գլխի յաջորդ ենթագլխում, որը վերնագրուած է «Միջագետք (Իրաք)». հայաշատ բնակավայրեր (Միջին դարերէն մինչեւ XX դար)», Սեդա Տ. Օհանեանը նշելով, թէ Լենկ Թեմուրի Միջագետք-Իրաք կատարած արշաւանքների ընթացքում հայկական գաղթօճախները այնքան ոչնչացուած էին, որ XV դարի առաջին քառորդին պատմական աղբիւրներում այս գաղթավայրի գոյութեան մասին որեւէ վկայութիւն չկայ, առաջ է քաշում թեզ, համաձայն որի՝ «Մօտաւորապէս հարիւրամեայ այս շրջանին, երբ բոլոր Միջագետքը պատերազմական թատերաբեմի վերածուած էր, չի գիտցուիր, թէ այս տարածքին գտնուող հայ բնակչութիւնը ինչ եղած է: Ամեն պարագայի ակնյայտ է, որ կարգ մը վայրերու մէջ անոնք անհետացած են, իսկ կարգ մը վայրերուն մէջ ալ այնքան նօսրացած, որ իրենց գոյութիւնն անգամ չեն կրցած պահել» (էջ 36—37):

Յիրաւի, հեղինակի կողմից հիմնաւորուած է այն տեսակէտը, որ «... Պաղտատի հայ գաղթօճախը, Օսմանեան տիրապետութեան ենթարկուելէն ետք կը սկսի կազմակերպուիլ...» (էջ 37): Քննարկելով 1604 թ. Շահ Ապպասի կողմից Նախիջեւանը, Երեւանը, նաեւ Շիրակը եւ Արեւմտեան Հայաստանի տարածքների (Կարին-Էրզրում, Տարօն, Վասպուրական) ամայացումը եւ բռնագաղթի կազմակերպումը՝ Սեդա Տ. Օհանեանը ներկայացնում է նաեւ այս գաղթօճախի նոր համալրումը՝ ըստ պատմական Հայաստանի տարբեր բնակավայրերի եւ բարբառների. «Միջագետք-Իրաքի բնակչութեան կարեւոր մէկ մասը Պարսկաստանէն գաղթած ըլլալով, մէկ բեկորն է այն զանգուածային բռնագաղթուած ժողովուրդին, զոր պարսից Շահ Ապպաս Հայաստանէն բերած եւ տեղաւորած էր Պարսկաստանի զանազան կողմերը: Հետեւաբար, Համատանի հայութեան այս մասը Պաղտատ գաղթելով հետը բերած է Հայաստանի բարբառը եւ հայրենի սովորութիւններն ու աւանդոյթները: Ապա եկած են Արեւմտահայերը Տիգրանակերտէն, Սղերդէն, Ուրֆայէն, Ատանայէն եւ Իզմիրէն, որոնց գաւառաբարբառները ժամանակի հոլովոյթին ի մի ձուլուելով՝ կազմուած է

պաղտատցիներու «բնիկ» բարբառը (պաղտատցիի բարբառը), որ թէև միջավայրի ազդեցութեան տակ ենթարկուած է աղաւաղման, այնուամենայնիւ, կը պահէ իր նախկին հնչիւնաբանութիւնը եւ կը համարուի մէկ մասը հայերէնի արեւելեան բարբառին» (էջ 38):

Ի դէպ, հեղինակն ընդգծելով, որ Իրաքի հայ գաղթօճախը սկսում է ստուարանալ XVII դարից սկսած, հարցի վերաբերեալ մէջբերում է եւրոպացի ուղեւորները՝ Ճօրն Մանուարինկ, Փետրօ Թէյշէրա, Փիէթրօ Դելլա Վալէ, Յակոբ Վիօթ (էջ 38–39) յիշատակութիւնները, իսկ Մոսուլ /Մուսուլ/ քաղաքում հայութեան մասին ակնարկել են հոլանտացի տոքթ. Լեոնարդ Ռաուվֆը, Դանիացի ուղեւոր Քարսթէն Նիփուրը, Օլիւիէն եւ արաբ ճանապարհորդ Մոհամմէտ Ահմէտ Հիսէյմին (էջ 49–50): Սեդա Տ. Օհանեանը Քիրքում հայութեան ներկայութեան մասին նկատում է. «Հին ժամանակներէ ի վեր Քէրֆուկի մէջ հայ գաղութ մը գոյութիւն ունեցած ըլլալը հաստատող աղբիւրներ կամ տուեալներ գրեթէ չկան, բացառութեամբ 1847 թուականին, երբ Սուլթան Ապտիպ Մէնիտ իր սենեկապետը Պաղտատ առաքած ատեն իրեն կընկերանայ հայ բժիշկ՝ Բարունակ պէյ Ֆէրուհիան, որպէսզի ճամբու վրայի փաղափներու եւ գիւղերու հիւանդները դարմանէ եւ պատուաստէ» (էջ 54): Հարցի համակողմանի քննարկման տեսակէտից խիստ կարեւոր են երեք անգլիացի ճանապարհորդները՝ Ջ. Ս. Բաֆինգըմ, Ա. Լօֆըր եւ Սըր Րօբըրթ Ջ. Փօրթըր, յիշատակութիւնները (էջ 54):

Դրքի յաջորդ՝ երկրորդ գլխում, որը կրում է «Իրաքահայ թեմի կազմակերպումը» վերնագիրը եւ բաղկացած է երեք ենթագլուխներից: Առաջին ենթագլուխը, որ ունի «Հայ Առաքելական Եկեղեցի» վերնագիրը, հեղինակն անդրադարձել է Իրաքում XIX դարում գոյութիւն ունեցող հայկական եկեղեցիներին: Դրանք են՝ Ս. Աստուածածին, Պաղտատի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցի (Շօրնա քաղամասին մէջ), Մուսուլի Ս. Էջմիածին Եկեղեցի, Պասաւայի Ս. Աստուածածին Եկեղեցի, Եկեղեցի կամ մատուտ Սուկ Էլ-Շիուխ (էջ 72–88):

Սեդա Տ. Օհանեանն ընդգծում է, որ Իրաքում հայկական սրբատեղիները դարձել են կարեւոր սրբավայրեր ոչ միայն տեղի հայերի, այլ նաեւ միւս դաւանանքի հետեւորդների համար. «Ս. Աստուածածին Եկեղեցին ճանչցուած է որպէս Պաղտատի ամենահին եկեղեցին: Կարեւոր ուխտատեղի մը նկատուած է հայերուն, քրիստոնէայ եւ այլ դաւանամբներուն հետեւորդներուն կողմէն, ուր ուխտատուներ կու գան Պաղտատի շրջակայ եւ Իրաքի հեռաւոր փաղափներէն» (էջ 79):

Այս ենթագլխում տրուած է Ս. Աստուածածին եկեղեցում պաշտօնավարած հոգեւորականների անուանացանկը 1760-ից մինչեւ 20-րդ դար (էջ 87), ինչպէս նաեւ յատուկ տեղ է յատկացուած նուիրեալ հոգեւորականների գործունէութեան ներկայացմանը: «Տ. Մեսրոպ ծ. վրդ. 17 տարիներ անբասիր վարժով հովուեց Պաղտատի հայ համայնքը իբր առաջին առաջնորդ, Պաղտատի թեմին Զուլայի Ամենափրկչական աթոռէն բաժնուելէն ու Պոլսոյ պատրիարքութեան կցուելէ ետք: Շինեց Պաղտատի Ս. Երրորդութիւն եւ Մուսուլի Ս. Էջմիածին եկեղեցիները, անձնութեամբ եւ անսակարկ նուիրումով ծառայեց իր հօտին: Թաղուեցաւ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցոյ աւագ դրան առջեւ կամարին տակ» (էջ 81):

Աշխատութիւնն աչքի է ընկնում իրաքահայ կեանքի յիշարժան իրադարձութիւններին որոշակի անդրադարձներով. «Ուշագրաւ է, որ Իրաքի թագաւորութեան անկախ պետութիւնը հիմնուելէ ետք, Ֆէյսալ առաջին թագաւորը այցելած է Ս. Երրորդութիւն եկեղեցին Օգոստոս 1921-ին, ուր ի պատիւ իրեն համայնքին կողմէ կազմակերպուած հաւաքոյթի մը ընթացքին շնորհակալութիւն յայտնած է Իրաքի հայութեան՝ զինքն միաձայն թագաւոր ընտրելուն համար հաստատելով իր Գիր-Գնահատանք մեր ժողովուրդին, եւ շեշտելով, որ գաղթական հայերուն ամեն հոգածութիւն պիտի ընծայուի իր պետութեան կողմէ: Հանդիսութեան ներկայ եղած է նաեւ ի մէջ այլոց, Իրաքի հանրածանօթ բանաստեղծ Ճամիլ Ս. Էլ Զահաուին, որ կանխել է թագաւորի նաոր պատշան խօսքով մը» (էջ 82):

«Հայ կաթողիկէ համայնք եւ եկեղեցի» վերնագրով երկրորդ ենթագլխում հեղինակը ամրագրում է. «Քաբուշիմները եւս, ինչպէս Կարմէղեանները, կապաւինէին ֆրանսական ուժին ու պաշտպանութեան, եւ իրենց փառքութիւնը անարգել առաջ կը տանէին: Քաբուշիմ հայերը 1628 թուականէն սկսեալ շատ աշխուժ փառքութեամբ յաջողեցան իրենց կողմը շահիլ ի մէջ այլոց հայեր եւ կազմել փոքրիկ համայնք մը» (էջ 90):

Քննարկելով կաթողիկէ համայնքի կարգավիճակի հարցը՝ հեղինակը արձանագրում է. «Քարեկեցիկ են Պաղտատի հայ կաթողիկէ համայնքի գաւակները առհասարակ: Անոնց մէջ կային մեծ ու փոքր կալուածատէրեր, առետրականներ, պետական, դրամատնային եւ օտար ընկերութիւններու պաշտօնեաներ, լրագրողներ, բժիշկներ, ատամնաբոյժներ, արհեստաւորներ եւ այլ աշխատողներ» (էջ 97): Այս համատեքստում որոշակի նշանակութիւն ունի այս համայնքի առանձնայատուկ հարցերին անդրադառնալը, ինչպիսին է՝ «Պասրայի հայ կաթողիկէները (որոնց մեծամասնութիւնը

արաբախօս էին եւ եմ), շունեցան իրենց եկեղեցին եւ մինչեւ օրս կը յանախեն լատինական եկեղեցիներ» (էջ 99):

«Իրաքի հայոց գերեզմանատուները» վերնագրով ենթագլխում ներկայացնելով Պաղտատի Հայոց Առաջին Գերեզմանատունը, որը յայտնի է Պապ էլ-Մուատտամ անուամբ, հեղինակը փաստում է. «1856–1891, երեսուն եւ հինգ տարուան ժամանակամիջոցին արձանագրուած է 467 ննջեցեալի անուններ, միջին հաշուով՝ 13 ննջեցեալ տարին: Ուրեմն, Պապ էլ-Մուատտամի գերեզմանատունը բացուելէն մինչեւ 1891, երկու հարիւր յիսուն տարուան ընթացքին հոն թաղուած ըլլալու է մօտաւորապէս 3000 ննջեցեալ» (էջ 101): Խիստ կարեւոր է, որ քննարկելով այս հարցը պարզ է դառնում տեղի հայութեան թիւը տուեալ ժամանակաշրջանում: Այս առումով յիշարժան է նաեւ հեղինակի հետեւեալ նկատառումը. «Ննջեցեալներուն թաղումը Պապ էլ Շարկի (Պաթթաուին) գերեզմանատան մէջ շարունակեցաւ 80 տարիներէ աւելի: Ըստ կատարուած ցուցակագրութեան մօտ 3000 ննջեցեալներու անիւնները թաղուած են այս գերեզմանատան մէջ: Ննջեցեալներուն թաղումը այս գերեզմանատան մէջ դադրեցաւ 31 Դեկտեմբեր 1986-ին, երբ բացուեցաւ Շաուրա Վէ Ում Ճըտըր գերեզմանատունը (նոր գերեզմանատուն)» (էջ 104):

Դրքի յաջորդ՝ երրորդ գլխում, որը կրում է «Տնտեսական, հասարակական գործունէութիւն» վերնագիրը եւ բաղկացած է համապատասխանաբար երկու ենթագլուխներից, հեղինակն առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ է դնում արաբերէն գրականութիւն: Այս գլխում Սեդա Տ. Օհանեանը կարեւոր դիտարկում է կատարում. «Միջագետք-Իրաքի տնտեսական ծաղկուն ժամանակաշրջանը կը սկսի XVII դարէն ետք, Շահ Ապպասի Արարատեան դաշտի 300 000-է աւելի բնակչութեան յայտնի բռնագաղթէն եւ Պարսկաստանի իր մայրաքաղաքին մօտ, Նոր Զուլայի եւ ուրիշ համայնքներու հիմնադրումէն ետք: Այս ժողովուրդէն զգալի հատուած մը կանցնի Պասրա, Պաղտատ եւ այլուր» (էջ 107): Աւելին, «1722 թուականին Պարսկաստանի մէջ ծաւալուող քաղաքական անմաստ պայմաններուն բերումով, Նոր Զուլայէն հեռացողներէն մաս մը կանցնի Պասրա, եւ հակառակ Պարսկաստանի նոր տիրակալ Քէրիմ Խան Զանդի սպառնալիքներուն՝ Զուլայեցիները անյողդող կը մնան իրենց որոշումին մէջ, շարունակելով ապրիլ իրենց նոր բնակավայր Իրաքի մէջ» (էջ 110):

Ըստ պատշաճի ներկայացուած է Իրաքում հայութեան կարգավիճակի հարցը՝ ընդգծելով, որ հայերը զբաղուել են ոչ միայն առեւտրով, այլ նաեւ օտարերկրեայ ներկայացուցչութիւններում կատարել են

դիւանագիտական որոշակի աշխատանքներ. «Անցեալին պատահայերը ոչ միայն առեւտուրի մէջ մեծ տեղ գրաւած են, այլ նաեւ դիւանագիտական ասպարէզին մէջ կարեւոր դիրքերու տիրացած: Իբրեւ առեւտրական գործակալներ անոնք պաշտօնավարած են Պատարայի Բրիտանական հիւպատոսարանին մէջ: 1767 թ. Բրիտանական հիւպատոս Հէնրի Մուրի առեւտրական գործակալն էր Մարգար անունով հայ մը, իսկ թարգմանը՝ Շէյխ Պօղոս կը կոչուէր» (էջ 118):

Ներկայացնելով իրաքահայ հասարակական կեանքը՝ հեղինակը յատուկ քննարկել է Ում-Իլ-Ատամ կտակը, որն անցել է տարբեր փուլեր, երբ Միջագետքը գտնուում էր Օսմանեան տիրապետութեան, իսկ Իրաքի թեմը՝ Կ. Պոլսի պատրիարքութեան իրաւասութեան ներքոյ: Հեղինակը հանգամանօրէն ներկայացնում է այս կալուածքի՝ երկար տարիներ Պոլսի եւ Պաղտատի միջեւ դատական ատեաններում վիճարկումը, քանի որ այն եղել է իրաքահայ համայնքի հասարակական քննարկումների եւ վէճերի առարկայ: «1968-ին վերջ կը գտնէ Ում-Իլ-Ատամի 1854-ին՝ կտակարար՝ մահտեսի Մարկոս Իսկէնտէրեանի ըրած կտակին» (էջ 124): 1968-ին Իրաքի Յեղափոխական ղեկավարութեան Խորհուրդը որոշում է առգրաւել Ում-Իլ-Ատամի կալուածքը: Այդ կալուածքում են ապաստան գտել նաեւ Հայոց ցեղասպանութիւնից փրկուած որոշ հայեր:

Չորրորդ գլուխը, որը վերնագրուած է «Կրթամշակութային կեանք», համապատասխանաբար ներկայացնում է Հայ Առաքելական եւ Կաթողիկէ դպրոցները, ինչպէս նաեւ այդ կրթօճախներում սովորած աշակերտութեան թուի վերաբերեալ տուեալներով վեր է հանուում եւ ուրուագծուում ժամանակի հայութեան տեղն ու դերն այդ երկրում:

Հեղինակը որոշակի արժէքաւոր տուեալներ է ներկայացնում նաեւ հայկական ձեռագրերի յիշատակութիւնների վերաբերեալ: Նա ընդգծում է. «Հակառակ ֆաղափական առկայ աննպաստ պայմաններուն, XVII դարուն վերջերը Պաղտատ կը դառնայ Մերձաւոր Արեւելի հայ գրչութեան օճախներէն մէկը: Գրչութեան այս օճախին մէջ գրուած եւ մանրանկարուած են շարք մը ձեռագիրներ» (էջ 144): Այնուհետեւ ներկայացնում է տպարանի եւ մամուլի վերաբերեալ տեղեկատուութիւնը:

Եզրակացութիւն բաժնում հեղինակը կատարել է մի շարք արժէքաւոր եզրայանգումներ: Այսպէս, նա գրում է. «Իրաքի գաղութի բարգաւաճումը սերտօրէն առնչուած է տեղական իշխանութիւններուն վարած բարեացական ֆաղափականութեան, կամ հակառակը, ենթարկուած է բազմապիսի

կատանմներու, ինչպէս սելնուկ, մոնկոյ, թաթար-թուրք բռնատիրական արարմներուն, որոնցմէ անմասն պիտի չմնային նաեւ հայ համայնքի զաւակները: Այնուամենայնիւ, Իրաք ապաստանած Նոր Զուլայի վանառականները, իրենց գործօն եւ խիստ ակնառու մասնակցութիւնը բերած էին իրենց նոր «հայրենիքին»՝ Իրաքի տնտեսական վերելքին, յատկապէս XVII եւ XVIII դարերուն, երբ երկիրը կը հանդիսանար Օսմանեան կայսրութեան հեռաւոր եւ յետամնաց բնակավայրերէն մէկը, ուր խաւարն ու տգիտութիւնը համատարած եւ տիրապետող էր» (էջ 151):

Թերեւս համայնքի ունեցած կրօնակեղեցական կարեւորութեան մասին է հեղինակի այն եզրակացութիւնը, որ «Իրաքի հայ համայնքի ամենածաղկուն եւ տնտեսապէս բարգաւաճ շրջանը XVIII դարու երկրորդ կէսն է, երբ երկրի հարաւային շրջանները, յատկապէս Պասրա Բաղաֆ-նաւահանգիստը, կը դառնայ տարանցիկ առևտուրի կեդրոն, ուր տեղափոխուած Նոր Զուլայի հայ վանառականները կամ իրենց գործակալները կը ծաւալէին աշխոյժ առևտրական գործունէութիւն: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսարանի վաւերագիրներէն կը տեղեկանանք, որ Իրաքի թեմը համարուած է «տէրունի», այսինքն՝ էջմիածինին անմիջապէս ենթակայ թեմ» (էջ 151):

Հեղինակի եզրակացութեան մէջ առկայ է նաեւ թուային յստակ տուեալներ համաճարակներին զոհ դարձած հայութեան մասին. «Հայր Մ. Զամէեանի վկայութեամբ, 1771 թուականին Պասրայի մէջ (ուր կը գտնուէր նաեւ վարդապետը) մոլեգնող համաճարակէն մահացած են 55 000 հոգի, որմէ 4000-ը հայեր եղած են: Ուրեմն Պասրայի մէջ այս թուականին, հայերու թուաքանակը կը գերազանցէր 4000-ը» (էջ 152):

Աշխատութեան կարեւոր արժանիքներից է նաեւ թուով 21 «Յաւելուած»-ները, որոնք համապատասխանաբար վերաբերում են տարբեր վաւերագրերին, ինչպէս նաեւ զուգահեռ առկայ են մշակութային որոշ յուշարձանների լուսանկարներ:

Աշխատութիւնը ունի անգլերէն եւ արաբերէն լեզուներով ամփոփումներ եւ Անուանացանկ:

Այսպիսով, Սեդա Տ. Օհանեանի սոյն մենագրութիւնն ունի գիտական մեծ կարեւորութիւն, քանի որ հեղինակը, հիմնուելով բազմաթիւ արխիւային նիւթերի եւ արաբական աղբիւրների վրայ, որոնց մի մասն առաջին անգամ է գիտական շրջանառութեան մէջ դրել, համակողմանի հետազոտման է ենթարկում Միջագետք (Իրաք) ի հայ գաղթօճախը վաղնջական ժամանակներից մինչեւ XX դարը: Արդի պատմագիտութեան մէջ

էական է հեղինակի կողմից առաջ քաշուած նոր թեզը, որի համաձայն՝ «Վաղնջական ժամանակներէն Իրաքի մէջ բնակութիւն հաստատած հայորդիները յատկապէս 1638 թուականէն ետք, փաստօրէն հիմնադիրները եղան այս երկիրին մէջ հայկական վերակազմեալ գաղութին» (էջ 152):

Կարծում ենք, որ Սեդա Տ. Օհանեանի սոյն արժէքաւոր ուսումնասիրութիւնը կարեւոր ներդրում է հայ սփիւռքագիտութեան մէջ:

ԿԱՐԷՆ ՄԿՐՏՉԵԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

